Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

JOURNALEN 2013

LOKAL- OG KULTURHISTORISK TIDSSKRIFT NR. 1

UDGIVET AF DANSK LOKALHISTORISK FORENING OG SAMMENSLUTNINGEN AF LOKALARKIVER

Indhold

Studiet af Danmarks foreningshistorie
- Nogle forskningstekniske smånotitser
Af Erik Helmer Pedersen 3

Foreningsliv i lillebyen
- Et eksempel på foreningshistorie som lokalhistorisk projekt
Af Peter Ussing..... 13

Filmen En kongelig affære
- set med en historikers øjne
Af Michael Bregnsbo..... 21

Det danske landsbysamfund i 1650'erne
- et samfundsportræt
Af Maria Hvid Kargaard 27

Ulven kommer
Af Johnny Wøllekær 36

Forsidebillede:

Medlemmer af Paarup Gymnastikforening foran kirken og det såkaldte Kirkehus, ca. 1930 (C.J. Christoffersen fot., Paarup Lokalhistoriske Arkiv).

REDAKTION

ISSN 0996-1614

Journalen udgives af Dansk Lokalhistorisk Forening (www.dansklokalhistoriskforening.dk) og Sammenslutningen af Lokalarkiver (www.danskearkiver.dk)

Redaktør: Johnny Wøllekær, Odense Stadsarkiv, Historiens Hus, Klosterbakken 2, 5000 Odense C. Tlf. direkte 65 51 10 32. E-post: jwoe@odense.dk

I redaktionen: Harriet M. Hansen, Erik Korr Johansen, Jørgen Thomsen, Kurt Risskov Sørensen og Aase Windeballe

Ekspedition, annoncer og kasse: DLFs kasserer, Mogens Bjerggaard, Mobil 30 62 52 09. c/o DK Advokaterne, Adelgade 83, 8660 Skanderborg. Arb. 86 52 07 77, fax. 86 51 07 97. E-mail: dlf@skanlaw.dk Bankkonto reg.nr. 2316 kontonr. 5820 002021

Artikler og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren eller til SLAs sekretariat, Andkærvej 19, 7100 Vejle.

Journalen udkommer tre gange årligt. Pris pr. årgang 130 kr. Enkeltnumre 50 kr. pr. stk. Abonnement tegnes ved henvendelse til DLFs kasserer.

Bladet udsendes gratis til bestyrelsesmedlemmer i foreninger, der er tilsluttet DLF (husk at melde ændringer til ekspeditionen), samt til arkiver, der er ordinære medlemmer af SLA.

Design & tryk: OAB-Tryk a/s, Odense

Erik Helmer Pedersen

STUDIET AF DANMARKS FORENINGSHISTORIE

Nogle forskningstekniske smånotitser

Indledning

Dansk foreningsliv har påkaldt sig forskningens store interesse, hvad enten angrebsvinklen har været historisk eller samfundsfagligt bestemt. Nyere Danmarkshistorier bringer i større eller mindre omfang stof om foreningernes opståen, udbredelse og virkemåde, om end vægten lægges på det beskrivende element, mindre på spørgsmålet om foreningernes fremaddrivende rolle i samfundets udvikling. Lokalhistorien har naturligvis også beskæftiget sig med den slags studier, og det ville være en opgave i sig selv at skaffe et samlet overblik over disse bidrag. Og fremstående repræsentanter for foreningslivet har skrevet et utal af artikler og jubilæumsbidrag, der naturligt nok mest har været centreret om den gren af den udstrakte virksomhed, man selv har tilhørt. Der har kort sagt ikke manglet på offentlighed omkring de største foreningsområder, og foreningernes veje til at skaffe sig indflydelse på har været mange. Her er sigtet på de sidste årtier af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet, men det lader sig også udstrække til senere epoker.

Foreningsbevægelsens gennembrud er et centralt element i den proces, som normalt betegnes som det folkelige opbrud eller gennembrud. De fleste mennesker engagerede sig i frivillige sammenslutninger, om end de bedst uddannede og/eller bedst stillede som regel gik forrest. Undertiden havde det form af en protest mod det bestående, såsom Indre Mission og de grundtvigske valgmenigheder, men i de fleste tilfælde ville man skabe noget nyt, som kunne artikulere et frisat folks syn på samfundsudviklingen i bredeste forstand.

Selv om foreningslivet som et samlende forum for en række mennesker med identisk opfattelse af det bærende tema mest udfoldede sig på det lokale plan, blev der også dannet regionale sammenslutninger på amts-, landsdels- og landsniveau, især hvis sigtet var at forfægte et idépolitisk hovedsynspunkt eller en fælles interesse af økonomisk-social natur. Man repræsenterede dermed en anselig befolkningsgruppe, det rent politisk var svært at komme udenom. Især i ældre tid koblede des ofte endelser på som "-sagen" eller "-bevægelsen", tænk bare på "forsvarssagen" i 1800-tallets seneste decennier eller "afholdsbevægelsen" fra samme tid. Man kunne dermed godt støtte en "sag" uden at gå ind i den tilsluttende forening, og

De folkelige bevægelser fik mange udtryk. Her er det en læsekreds, der er samlet på Carolinekilde lidt uden for Odense i 1930'erne. En gang om måneden mødtes 30-40 kvinder i Paarup Forsamlingshus til kaffe, en sang og derpå højtlæsning. En gang om året var mændene med, og der var en fremmed foredragsholder (Paarup Lokalhistoriske Arkiv).

den indbyggede problematik var på forhånd tillagt en værdi, som ikke krævede en organisatorisk opbakning i sig selv.

Nogle foreninger vil aktivisere medborgerne, f.eks. ved at dygtiggøre, beskæftige dem med nyttige ting eller slet og ret underholde og more dem, andre vil påvirke holdninger og adfærd og dermed meningsdannelsen inden for et vigtigt samfundsområde, og herfra er undertiden ikke langt til forsøg på at lede medlemmerne i en bestemt retning, og atter andre vil redde eller bevare et eller andet værdifuldt monument, det være sig abstrakt eller konkret, nutidigt eller historisk. Et særligt område udgør teater-, musik- og kunstforeninger, hvor man samles for at dyrke fælles interesser eller for at afholde særlige arrangementer. Foreninger med hobbyagtig karakter skiltede ligefrem med at være nyttige, tænk bare på kortspilsforeninger o.lign., hvor uøvede deltagere trænes op i kortspillets vanskelige kunst, eller de bliver skolet i en særlig indsigt, såsom at være møntsamler el.lign.

Ud over de normale aktiviteter med offentlige møder, foredrag, generalforsamlinger, udflugter osv. kan en forening nedsætte særlige arbejdsgrupper eller studiekredse, der bearbejder et eller andet emne, f.eks. med den hensigt at fremlægge resultaterne for en større gruppe.

I grænseområdet mod offentlig forvaltning findes en del foreninger, der driver vandværker o.lign., men de fleste forsyningsopgaver af den art er nu overtaget af det offentlige.

Folkehøjskolens historiker, Roar Skovmand, har i pionerværket De folkelige bevægelser i Danmark (1951) fastslået, at fælles for alle disse bevægelser var et ønske om at højne samfundet, ja ligefrem foræd-

le samfundsdebatten. Selv om disse synspunkter ikke har vundet almindelig gehør, er det dog indlysende, at en demokratisk stat under udvikling frem mod et velfærdssamfund i moderne forstand trives med en levende, folkelig opinion, sådan som det udtrykkes i Grundlovens § 78, stk. 1: "Borgerne har ret til uden forudgående tilladelse at danne foreninger i ethvert lovligt øjemed". Heraf følger modsætningsvis, at det er ulovligt at forsøge at kvæle samfundsdebatten. Når folk samvirker om et positivt formål, styrker det på én gang fællesskabet og den enkeltes engagement.

Der er som nævnt skrevet et utal af bøger og artikler om foreningslivets historiske udvikling. En meget hjælpsom og ajourført oversigt over såvel den historiske som den samfundsfaglige litteratur findes i to moderne bidrag. Fra historikersiden drejer det sig om Harry Haue og Michael Tolstrup (red.): Folkelige bevægelser i Danmark. Selvmyndiggørelse og samfundsengagement (2011).

Antologien indledes med et forord af de to redaktører, hvor de "genbeskriver" de folkelige bevægelsers historie i meget store træk, set i sammenhæng med Danmarkshistoriens udviklingsskema, idet de opfatter foreningerne som en særlig dansk måde at møde udfordringerne på. Når markedet gradvis overtager dele af statens hidtidige domæne, må individet efter deres opfattelse i stedet støtte sig til civilsamfundet i dets tusindtallige forgreninger eller sagt på en anden måde: forene personer med fælles interesser i et forsøg på at styrke den enkeltes selvmyndiggørelse og dermed give samfundsudviklingen et særligt præg.

Efter en kort oversigt over udvalgte dele af den hidtidige forskning bringes 12 kortere bidrag til de folkelige bevægelsers omfattende historie, skrevet af tidligere studerende ved Aarhus Universitet under vejledning af nu afdøde docent ved Historisk Institut, Vagn Wåhlin. I et appendiks bringes en oversigt over "Folkelighed og folkelige bevægelser i grundtvigsk optik" ved Grundtvigforskeren, valgmenighedspræst Kim Arne Pedersen. Det vil være ugørligt at sammenfatte resultaterne fra 12 artikler i kort form, men da hver på sin måde bringer nyt og værdifuldt stof frem, vil det lønne sig at studere dem nærmere.

Fra samme universitets Center for Landsbyforskning er i 2009 udgivet en tilsvarende forskningsoversigt af samfundsfaglig karakter, Foreningslivet i Danmark: Under udvikling eller afvikling?, redigeret af professor Gunnar Lind Haase Svendsen. Her tager man udgangspunkt i den amerikanske sociolog Robert Putnams tese, at social kapital er udtryk for et samfunds indre sammenhængskraft, og at denne kommer til udtryk gennem sociale relationer, baseret på netværk, normer og tillid. Deltagerne får derigennem adgang til en ressource, der rækker langt ud over det blotte fællesskab. Vort emne belyses indgående i Lars Torpes "Foreninger og social kapital i Danmark" og af Bjarne Ipsens "Foreningslivets mangfoldighed", idet sidstnævnte her kan trække på tætte studier over de fynske foreninger og foreningsidrætten i Danmark.

Samtidige skribenter og romanforfattere har naturligvis lyttet sig frem til de pågående ændringer i folks tænkemåde og

levevis og kan derfor med fordel bruges til at stille de rigtige spørgsmål til kildematerialet, men da forfatterne som regel er styret af litterære overvejelser snarere end historiske-dokumentariske, kan de ikke uden videre indlemmes i rækken af centrale kilder.

Trods den righoldige litteratur er der dog mange problemer forbundet med at få dokumenteret foreningernes historie. Enhver, der har arbejdet med de bevarede foreningsprotokoller og -papirer, vil have oplevet skuffelser. Overleveringen bærer som oftest præg af tilfældighedens lov, og selv om der eksempelvis måtte være bevaret et sæt mødeprotokoller o.lign., undgår man sjældent huller i rækken. Et lige så vigtigt kildemateriale er naturligvis foreningens medlemsliste, men som regel i den senest ajourførte udgave. Et vist navnestof kan være bevaret gennem de notitser og den omtale, foreningen måtte have fået i de lokale og regionale aviser. I det hele taget må netop lokalaviserne opfattes som en vigtig om end sekundær kilde til megen foreningshistorie, men avisstoffet rummer naturligvis ikke en systematisk dækning, ikke engang af de centrale foreningers virksomhed. Aviserne skulle som regel selv opsøge stoffet, og da bliver udvælgelsen ret vilkårlig og da med redaktørens særlige interesseområder som et vigtigt parameter. Kun ved jubilæer eller andre særlige begivenheder kan man vente at finde en bredere dækning. Hvis en ledende person i en forening er en kendt person, der er involveret i flere udadvendte aktiviteter, er der dog større chance for, at avisen har ofret sagen eller personen større opmærksomhed.

Typer af foreningsdannelse

Det turde nu være almindelig bekendt, at Dansk Lokalhistorisk Forening, DLF, vil bruge sit årsmøde 2013 til at lancere et samlende tema omkring det lokalhistoriske studium af foreningshistoriens udvikling gennem de sidste 150 år. Inden dette tema diskuteres nærmere, kan det dog være på sin plads at erindre om, at der allerede i enevældens sidste årtier var opstået en folkelig, organisatorisk opslutning omkring det religiøse liv uden for statskirkens domæne, de såkaldt religiøse vækkelser. Eftersom den enevældige idé byggede på en tæt sammenvævning af de borgerlige og religiøse livssfærer, kunne det kristne lægmandsrøre, som opstod flere steder efter 1820, og som på mange måder kan ses som en fortsættelse af 1700-tallets pietistiske vækkelsesbevægelse, betragtes som en forløber for foreningstankens demokratisk-borgerlige gennembrud inden for grundlovssikrede muligheder. Der var dog ikke tale om faste foreningsrammer; bevægelsen skulle i det aktuelle øjeblik ligesom skabe sig selv på ny.

Efterhånden som det kristne lægmandsrøre fra 1830'erne allierede sig med den grundtvigske bevægelse i dens tætte forening af kirkelige og folkelige udtryksformer, opstod der en særlig dansk foreningsbevægelse, grundtvigianismen, den "lyse" "glade" kristendomsopfattelse, som fik sin modpol i en mørkere pietistisk bevægelse, Indre Mission. Eftersom grundtvigianismen havde et fast tilhørsforhold til en opstigende gårdejerklasse landet over, opstod der i løbet af 1800-tallet en art symbiose

mellem den og to andre kraftcentre inden for dansk landbrugs udvikling, folkehøjskolen og andelsbevægelsen. Uden at give køb på sine individuelle rettigheder oplevede bevægelsen, at den i fælleskab kunne løse en række opgaver, der både gavnede fællesskabet og den enkelte.

Med direkte afsæt i den grundtvigske bevægelse er vi nået op i 1880'erne, hvor foreningstanken bredte sig til snart alle områder inden for samfundslivet, og hvor ikke mindst andelsmejerier og andre former for aktiv foreningsdeltagelse fik megen opmærksomhed. I almindelighed er foreningsdeltagelse dog ikke forbundet med et økonomisk medansvar, men her har landbrugets andelsforeninger og -selskaber en særstatus, idet deltagelse forudsætter et større eller mindre ansvar, som regel dog ikke solidarisk, men begrænset til andelens størrelse, i fald driften skulle give underskud. Om forsikringsforeninger gælder noget lignende.

Korporatisme er en særlig form for foreningsvirksomhed, som regel af erhvervsøkonomisk karakter, hvor man går sammen for at producere og markedsføre et vist sortiment under iagttagelse af fælles regler. Tænk bare på dansk lurmærket smør. Det udelukker dog ikke som i lurmærkets tilfælde, at man kan vedtage at handle frit på hjemmemarkedet uden brug af lurmærkets indbyggede kvalitetsgarantier. Brugsforeningerne udgør en særlig del af foreningshistorien, idet denne bevægelse i sin vorden både var økonomisk og ideelt motiveret for derefter at blive integreret i landbolivets kommercielle hverdag og dermed som landbrugets andelsbevægelse få indrømmet en fordelagtigere status, især på beskatningens område, end dens privat-

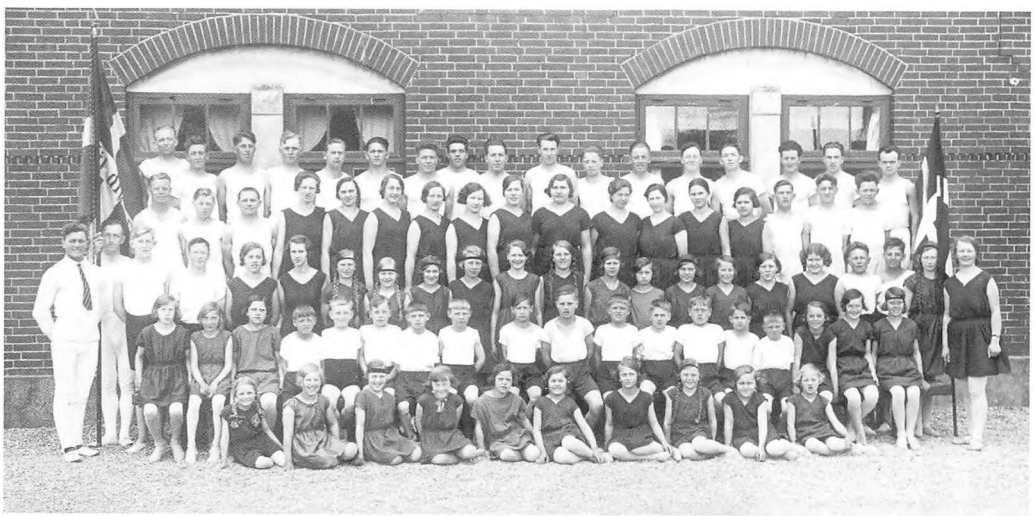

Gymnastikforeningerne hører til de mest udbredte foreninger. Her er det Allerup Gymnastikforenings gymnaster, der er samlet til fotografering foran forsamlingshuset i 1933 (Odense Stadsarkiv).

Dilettantteater var populært. Her er det fra opførelsen af Sognefogedens pigebørn i Paarup Forsamlingshus, ca. 1929 (Paarup Lokalhistoriske Arkiv).

økonomiske konkurrenter. Håndværkets og industriens fagforeninger og arbejdsgiverforeninger har på samme måde en erhvervsmæssig karakter, idet opmærksomheden da rettes mod at forbedre den enkeltes indtægtsmuligheder gennem en fælles optræden, sådan som det er lovfæstet inden for arbejdsretten.

Inden opmærksomheden rettes mod foreninger uden økonomisk eller erhvervsmæssig karakter, er det naturligt at pege på sammenslutninger, som har til hensigt at begrænse eller ligefrem hindre bestemte økonomiske aktiviteter i at udfolde sig frit. Eksempelvis kan afholdsforeninger tiltage sig en politisk-administrativ indflydelse, idet de propaganderede for, at der i et bestemt område ikke meddeles spiritusbevillinger, hvorved de i mere end én forstand lukker munden på anderledes indstillede. Magtfulde lederskikkelser på en egn kan øve afgørende indflydelse på, hvem der sættes i spidsen for bestemte foreninger, hvorved en mindre gruppe kan sikre sig magten i flere foreninger og dermed holde andre ude. På samme måde kan potentielle medlemmer af bestemte foreninger øve en vis indflydelse ved ikke at melde sig ind.

Studiet af foreningshistorien

Selv om tilslutningen til en foreningsidé varierede meget fra område til område, især i bevægelsens indledende stadier, var fordelene ved at slutte sig sammen i erhvervsmæssige anliggender temmelig indlysende for de fleste. Der kan i den slags sager spores et vist gruppepres bag ved en givet tilslutning, men medlemskaber var selvfølgelig en frivillig sag. Gælder det foreninger med et ideelt eller kulturelt sigte, er frivilligheden jo såre indlysende, og rejser spørgsmålet om, hvorfor ikke alle med samme interesse eller holdning meldte sig ind, når der lokalt fandtes en forening. Og omvendt: Hvorfor opstår der ikke alle steder samme slags forening inden for et emneområde, der er aktuelt og som nyder almindelig interesse? Det krævede formentlig speciel fagkundskab eller større økonomisk engagement at danne en forening. Stifteren må dog antages at besidde en særlig gennemslagskraft i lokalsamfundet, i mange tilfælde inspireret af allerede eksisterende foreningsdannelser rundt omkring. Taler vi om forholdene på landet, er det nærliggende at antage, at den slags ildsjæle har et højskoleophold bag sig og dér har lært at de-

battere og føre ordet i et folkeligt forum. En del stikprøveundersøgelser peger i den retning, men langtfra med den forventede effekt. Den ideelle leder lader sig næppe definere; hans eller hendes fremtræden skyldes et samspil af forskellige faktorer. Skal man danne en gymnastikforening, må man råde over egnede lokaler og redskaber, en skytteforening kræver adgang til våben og en foredragsforening et forsamlingshus eller noget tilsvarende. I landsognene må forsamlingshusets tilsynekomst have betydet et vældigt løft for den lokale foreningsbevægelse. Og uden en lokalpresse, der bringer nyt om de lokale foreningsaktiviteter, vil udviklingen i så henseende gå trægt.

Uden at gå for dybt ind på det vigtige, men ret så problemfyldte spørgsmål om foreningsdannelsens spredningsmønster, specielt i dens gennembrudstid, kan det dog være nyttigt ganske kort at tegne et par udviklingslinjer. Under den forudsætning, at der i sognet findes befolkningsgrupper, der har behov for en bestemt foreningstype, vil beboernes modtagelighed for et sådant gennembrud, med et sociologisk udtryk "innovation", i høj grad være bestemt af sognets folkelige og, med et gammeldags udtryk, åndelige "klima". Findes der allerede en sygekasse, et andelsmejeri, en friskole og et forsamlingshus på stedet, vil det føles lettere at overføre en foreningsidé, der har slået an andetsteds. Den ene innovation forudsætter den anden, kunne man sige, selv om størrelser som befolkningens antal, dens sammensætning og fordeling på erhverv, indkomstforholdene og den sociale lagdeling samt bebyggelsestætheden og dens geografiske spredning tæller med. En lokalhistorisk undersøgelse af foreningstætheden i et givet sogn eller by må derfor tage alle disse størrelser i betragtning og ikke mindst mønstrets udvikling over tid. Cyklens og senere bilens tilsynekomst har i forbindelse med et bedre vejnet fået folk af sted til forsamlingshuset. Mere moderne og mere hensigtsmæssig beklædning har sikkert også fremmet den sociale kommunikation.

Begrebet mødekultur eksisterede næppe i foreningstidens gründerperiode, og det er nok lidt dristigt at opfatte en forening som et debatforum i moderne forstand. Det var man ikke videre trænet i, og når man ser de foredragsemner, som f.eks. lærerne fra Askov Højskole havde på programmet i 1870'erne, kan man nok have sine tvivl om dets umiddelbare gennemslagskraft.

Hvem der i et givet sogn eller område deltog i foreningsarbejdet, og hvem, der ikke gjorde det, er naturligvis et åbent spørgsmål. Men er man lokalhistorisk i besiddelse af medlemslister fra bestemte foreninger, skulle det kunne lade sig gøre at danne sig en begrundet opfattelse af foreningsfeberens styrke. Mange har imidlertid været medlem af flere foreninger, uden at det på forhånd kan afgøres, hvor ens virkelige præference lå. Givet er det, at mange brugte foreningslivet som et forum for socialt samvær uden for dagligdagens ofte lidt ensformige og slidsomme rutiner - og nu taler vi om tiden før radio og TV. Det kan jo også tænkes, at medlemskabet af flere foreninger dækker over, at vedkommende deltager går

efter at vinde personlig indflydelse og derfor gerne lader sig vælge ind i diverse bestyrelser. Konkrete studier over en foreningsvirksomhed må derefter afgøre, om foreningsarbejde baner vej til andre tillidsposter, ikke mindst inden for det politiske liv. Bærer en person flere kasketter, må man derfor antage, at en sådan dobbeltfunktion nok har påvirket den førte politik begge steder, positivt som negativt vurderet.

Fra foreningstidens indledende stadier blev der mange steder oprettet støtteforeninger, der så det som deres fornemste opgave at støtte en allerede eksisterende forening eller institution. I moderne tid har den slags foreninger fundet vej til lokalhistorien, idet mange historiske foreninger uden videre har overladt den konkrete udforskning af lokalsamfundets historie til professionelle folk, ansat af vedkommende kommune.

Indtil nu har det mest handlet om åbne foreninger. Der findes dog også, ikke mindst i bysamfund, lukkede foreninger eller sammenslutninger af ligesindede eller -stillede, hvor man ikke selv kan melde sig ind, men må optages efter særlige regler. Noget lignende gælder særlige borgerlav eller skytteselskaber, hvor man må have en social og erhvervsmæssig pondus for at deltage. Det samme gælder naturligvis håndværkerforeninger, selv om andre end håndværkere nogle steder kunne blive medlemmer. Nogle foreninger vil helst spille med åbne kort og trives herved, andre virker mest i al stilfærdighed. Men i det åbne foreningsliv må gælde fuld offentlighed.

Når feststemningen ved stiftelsen er afløst af den stilfærdige hverdag, arbejder de fleste foreninger i de engang lagte spor. Selv om en forening er lanceret med en ganske stor succes, er det imidlertid langtfra givet, at den uafbrudt vil bevare sin fremdrift. Har den i nogen grad vundet gehør for sine synspunkter, eller omgivelserne har ændret sig radikalt, må den prøve på at forny sig selv indefra, hvis den ikke skal hensove i almindelig foreningsrutine.

Der findes dog ikke så få foreninger, der er plaget af indre uenighed og tvister. Undertiden kan såret være så ulægeligt, at der oprettes konkurrerende foreninger inden for samme område. Inden for gymnastikkens verden har den slags foreningsstridigheder fra bund til tops været et velkendt begreb, især når uenigheden skyldes helt forskellige opfattelser af såvel gymnastikkens indhold som det overordnede sigte med de kropslige udfoldelser. Ove Korsgaard har i Kampen om kroppen. Dansk idræts historie gennem 200 år (1982) belyst den i længden ulægelige konflikt mellem den ældre skyttebevægelse med dens borgerlige, nationale grundholdning og den lidt yngre gymnastikbevægelse, der ideologisk-politisk drejede mod Venstre, en skillelinje, som i 1929-30 førte til et brud mellem De danske Gymnastikforeninger og De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger. De danske Gymnastikforeninger fik tilslutning fra de fleste gymnastikforeninger rundt om i amterne, men Sønderjyllands Amt og Sorø Amt forblev i den gamle forening.

Netop i forbindelse med foreningskonflikter kan de formelle vedtægtsrammer

komme til at spille en afgørende rolle, da de både formaliserer og institutionaliserer styrelsesformen samt medlemmernes muligheder for at komme til orde uden for generalforsamlingens regi. Specielt inden for de politiske partiforeninger har man ikke været ukendt med såvel ledere som menige medlemmer, der har brugt foreningen som baggrund for at fremføre meninger og synspunkter, der afveg fra den officielle linje. Mange foreninger har lidt strådøden, fordi de ikke kunne styre en indre opposition.

Ove Korsgaard er her af den opfattelse, at mange landboere oprindeligt så med kritiske øjne på gymnastikken, ja opfattede det nærmest som rent tidsspilde. En læge og gymnastiklærer mente ligefrem, at arbejdet gav dem gymnastik nok. Denne opfattelse rimer dog ikke godt med de resultater, Johnny Wøllekær har fremlagt i sin tætte analyse, "Gymnaster iblandt skytter - en analyse af gymnastikkens vilkår i Odense Amts Skytteforening 1866-1929", hvor gårdmændene tæller godt til i medlemsskaren.

Foreningernes indflydelse, lokalt som centralt. Et par strøtanker

Én ting er foreningens praktiske virksomhed i stort og småt, én anden dens samhør med tendenser og holdninger i tiden. Der er næppe tvivl om, at foreningslivet i årene 1880-1920 var en yderst vigtig del af den demokratiske proces. Ikke alene delte man i høj grad fælles værdinormer og synspunkter, man var med til at forvandle dialogen til håndgribelig virkelighed. Kan det derfor tænkes, at det politiske styresystem dengang i højere grad end nu tog særlig hensyn til de meninger, der gjorde sig gældende rent lokalt? Foreningslivet kan derfor have haft en funktion som det store folkelige ting, og denne traditionsmasse kan på den ene side have legitimeret nødvendige reformer, på den anden have virket opbremsende på politiske hedsporer. Det må derfor være en central opgave for lokalhistorien at få dokumenteret denne dialog også med tanke på at få klarlagt, i hvilket omfang politikerne aktivt søgte at få indflydelse på den lokale meningsdannelse. Højskolernes rolle som spredningscentre inden for den brede samfundsdebat turde være en fastslået kendsgerning, særlig mærkbar i foreningslivets første årtier, men med grundtvigianismens opdeling i højre- og venstrefraktioner og dennes videre spredning ud til de enkelte højskoler,

Mange foreninger var lokalt forankret, mens andre havde et bredere sigte. Her er det 16. Bataljons Soldater-Forening, der holder optog ca. 1925 (Odense Stadsarkiv).

Danmark havde – og har – et vidtforgrenet net af foreninger. Her er det Danske Kvinders Slesvigske Forening i Odense, 1968. En håndfuld af byens fruer fra det bedre borgerskab udfoldede deres talenter ved udsmykningen af de frokost- og middagskurve, der skulle være præmier i foreningens lotteri (Fyens Stiftstidendes Pressefotosamling, Odense Stadsarkiv).

må påvirkningskraften fra højskolernes side på længere sigt ikke opfattes som en given størrelse. På samme måde kan den tendens til topstyring, der ligger indbygget i det moderne samfunds mægtige interesseorganisationer og landsdækkende, centraliserede foreninger, måske føles som en bremse på foreningslivets frie udfoldelse inden for de herhen hørende sagsområder.

Selv om der i dagens topstyrede samfund findes et utal af foreninger, om end flertallet snarere dækker fritidsbeskæftigelser af allehånde slags end kulturelle, folkelige og holdningsmæssige drøftelser, er det vanskeligt at se bort fra den tilbagegang, foreningslivet i bred almindelighed er undergået efter 2. verdenskrig. Det må naturligvis ses i sammenhæng med massekommunikationens rivende udvikling med TV-mediet og nu internettet i front. Nogle steder blev foreningsbevægelsen ramt tidligere og hårdere end andetsteds, og det må nok tilskrives en svagere udviklet foreningsstruktur end i de folkeligt aktive områder. Kultur er vaner, skrev Hartvig Frisch som bekendt i Europas Kulturhistorie 1928, og hvor foreningslivet blev indarbejdet tidligt, havde det åbenbart fæstnet sig bedre. Man kan stadig finde såkaldt vågne områder som i foreningslivets første epoker, og måske kan der også spores regionale forskelle. I et grænseområde som Sønderjylland vil der eksistere en naturlig grobund for de værdier, der gennem tiderne har skabt en national identitet, og som må stå sin prøve over for de udfordringer, der måtte fremkomme i grænselandet.

Foreningsbevægelsens historie vil givetvis være et særdeles interessant tema at tage op i bredere anlagte undersøgelser. Dets mange forgreninger gør det let at stykke undersøgelsesarbejdet op i afgrænsede delobjekter og tillader samtidig et tværgående samarbejde mellem de enkelte deltagere, det være sig individuelle lokalhistorikere eller foreninger, arkiver og museer. Kun ved at få fremlagt hundredvis af konkrete studier over bestemte foreninger og deres virksomhed vil en eftertid have mulighed for at vurdere foreningsbevægelsens historiske betydning. Peter Ussings artikel i dette nummer af *Journalen* er et godt eksempel på, hvor langt man kan komme med studiet af den lokale foreningsbevægelse i en fisker- og stationsby som Løkken. Her er et eksempel til efterfølgelse.

Erik Helmer Pedersen er forhenværende lektor i historie og tidligere formand for Dansk Lokalhistorisk Forening.

FORENINGSLIV I LILLEBYEN

Af Peter Ussing

Et eksempel på foreningshistorie som lokalhistorisk projekt

Siden kristendommens indførelse i Danmark – måske også længe før – var sognet rammen om menneskers liv. Det religiøse gennemsyrede hverdagen med traditioner, ritualer og myter og satte normer for tanker og handlinger. Det var det, som den franske filosof Henri Bergson kaldte statisk religion. Det var mest en hverdagsreligion, et sammenhængende værdigrundlag, men udelukkede naturligvis ikke en personlig religiøs oplevelse. Den var bare ikke i centrum. Et opbrud i det gamle bondesamfund måtte begynde med et religiøst. Det var det, som skete med de gudelige bevægelser i den første halvdel af 1800-tallet, fulgt af den grundtvigske og den indremissionske bevægelse, som udspring for folkelige bevægelser og foreningsdannelser, hvor almindelige mennesker tog ansvar for udviklingen af det samfund, som de var en del af.

Her skal ladepladsen Løkken bruges som eksempel på foreningsdannelsen. Ikke i et rent landområde men i en stationsby, vel vidende, at det ikke er noget typisk eksempel demografisk set. Løkken havde omkring år 1880 ca. 800 indbyggere og var erhvervsmæssigt under omdannelse. Den handel over Skagerrak, som havde skabt ladepladsen, var under afvikling. Til gengæld gik erhvervsfiskeriet voldsomt frem, og byen begyndte også at ride med på den bølge af sundhedsinteresse, som trak folk med penge ud på forskellige former for badeferie. Løkken er ikke opstået omkring en jernbanestation og kan derfor ikke helt sammenlignes med den byudvikling, der er karakteristisk for den sidste del af 1800-tallet og begyndelsen af det følgende århundrede. Men nogle af mekanismerne er de samme.

De første foreninger - afholdsforeningen

I begyndelsen af 1880´erne oplevede Løkken en vækkelse, båret af metodistkirken, og der oprettedes en menighed med egen kirkebygning i 1884. At det her blev metodismen og ikke f.eks. Indre Mission, der tog førerskabet, kan bero på tilfældigheder.

Det varede dog ikke længe, før Indre Mission også fik en tilhængerskare her. Det har sikkert haft sin betydning, at der var en folkekirke uden for byen, men præsten boede i Børglum 6-7 km fra Løkken, og byen kan godt være blevet betragtet som lidt af en hedensk udmark.

Medlemmerne af metodistmenigheden tilhørte for manges vedkommende de socialt set svageste grupper. Det var ikke borgerskabets folk, der brød ud af sognets

rammer. Fra metodistmenigheden udgik lokalt også afholdsbevægelsen med Løkken Totalafholdsforening i 1884, men der blev i løbet af de første årtier af 1900-tallet aflæggere i en Evangelisk Afholdsforening og i Blå Kors, der var knyttet til henholdsvis metodistmenigheden og Indre Mission. Den oprindelige afholdsforening blev mere og mere sekulær.

Afholdsforeningen havde et budskab og et ønske om at hjælpe mennesker ud af et alkoholproblem og fik således en samfundsgavnlig funktion. Men den var mere end det. Den blev i høj grad en selskabelig forening, hvilket dog også lå inden for dens formål. Skulle man fremme ædruelighed, måtte man bekæmpe værtshuskulturen ved at tilbyde andre aktiviteter. I foreningen udgjorde fiskerne en så stor gruppe, at dens aktiviteter var afhængige af, om det var "havvejr".

Også i 1884 blev den første sygekasse i byen oprettet, men vi ved så godt som intet om den. Slet ikke, hvem der tog initiativet til den. Det kan være byens store håndværkergruppe, eventuelt sammen med fiskerne. Sygekasserne er en del af det folkelige opbrud og de folkelige bevægelser, men også et eksempel på, at mange af disse initiativer senere gled over i offentligt regi.

I 1886 blev der i Løkken - som mange andre steder - etableret en konservativ klub. Det er en foreningsdannelse, der vistnok ikke har haft historikernes store

Løkken Metodistkirke, opført 1884 og præsteboligen fra 1912. Den metodistiske vækkelse i 1880'erne satte gang i foreningslivet i byen med en afholdsforening, der i begyndelsen af 1900-tallet var meget aktiv og havde stor indflydelse (Lokalhistorisk Arkiv, Løkken).

interesse, og derfor kender vi for lidt til deres funktioner. Klubberne er utvivlsomt et produkt af forfatningskampen, men kan meget vel have haft nogle lokale funktioner. Den havde i begyndelsen et stort medlemstal, men – i modsætning til stationsbyen Sindal 30 kilometer længere mod øst – ved vi ikke, hvem der tog initiativet. Derimod kender vi sammensætningen af den første bestyrelse og kan konstatere, at her glimrer byens handlende ved deres fravær, mens der var to fiskere med i bestyrelsen. Det ser også ud til, at klubben har beskæftiget sig noget med fiskerispørgsmål. Dens første formand, byens tolder, var nogle år senere aktiv med hensyn til at få skaffet en jernbane til egnen, hvilket måtte være en styrkelse af fiskeriets afsætningsmuligheder.

Den konservative klub, stiftet 1886, blev borgerskabets forening og er muligvis en forløber for den senere borgerforening. Dens fane findes på Løkken Museum (Lokalhistorisk Arkiv, Løkken).

Fiskeriforening, borgerforening og kvindesamfund

Efter nogle tilløb til organisering af fiskeriets afsætning blev der i 1900 dannet en egentlig fiskeriforening, der nok var en interesseorganisation for erhvervet, men den kan også ses under den folkelige synsvinkel. Ikke mindst fordi den blev katalysator for en differentieret organisering inden for fiskeriet med oprettelse af selvstændige foreninger, et bjergelav, en lånekasse, en bådforsikring og en understøttelseskasse, ligesom foreningen tog initiativ til oprettelse af en brugsforening. Andelssagen blev drøftet i foreningen, og nogle af dens medlemmer oprettede et andelsselskab for salg af fisk.

I 1905 blev Løkken Borgerforening stiftet. Den arvede opgaver efter en forskønnelsesforening og formentlig efter en komité, der arrangerede sommerfester på stranden. Det er muligt, at den også skal ses som en arvtager for den konservative klub. Den overtog i hvert fald nogle aktier fra klubben og tiltrak vel også den samme gruppe mennesker, idet den var en ret lukket forening for byens borgerskab. Kun ganske få fiskere blev medlemmer af foreningen.

Ligesom afholdsforeningen og senere Dansk Kvindesamfunds lokalafdeling havde borgerforeningen nogle sociale opgaver i forhold til medlemmerne, men det, der især springer i øjnene, er især de udadrettede funktioner. Den fik en betydelig indflydelse på byens infrastruktur. Dels gennem økonomisk støtte til anlæg eller udbedring af gader og fortove, dels gennem initiativer til oprettelse af selvstændige foreninger, der skulle drive el-

Søndergade i Løkken i begyndelsen af 1900-tallet. Den høje bygning bagerst i billedet er afholdshotellet (Lokalhistorisk Arkiv, Løkken).

værk og vandværk. Endog et gasværk blev overvejet. Foreningen gik derved ind på nogle områder, der andre steder var kommunalbestyrelsens, men det har sandsynligvis været nødvendigt for bysamfundet i en landkommune, hvor landdistrikterne havde det politiske flertal.

I 1909 blev der oprettet en Løkken-afdeling af Dansk Kvindesamfund. Foreningen blev aldrig stor, men fik en del indflydelse ud over egentlige kvindespørgsmål også på det sociale og skolemæssige område. Blandt aktiviteterne var også oprettelse af en badeanstalt, der fungerede nogle år omkring 1930.

Foreninger i 1920´erne og -30´erne

I 1919 fik byen en afdeling af Dansk Arbejdsmandsforbund og i løbet af 1920´erne en sygeplejeforening, som vi ikke ved ret meget om bortset fra, at den havde et betydeligt medlemstal. Her er der tale om en foreningsdannelse, som siden blev afløst af offentlig overtagelse af opgaverne.

Det samme er tilfældet med biblioteksforeningen, der blev stiftet i 1927. Det var en ganske særegen foreningskonstruktion, som har rod i loven om folkebiblioteker fra 1920. Selve biblioteket var en selvejende institution indtil 1965, da det blev overtaget af kommunen og foreningen opløst. Det blev ledet af en bestyrelse, men forudsætningen for blandt andet at opnå statstilskud var tilstedeværelsen af en biblioteksforening, hvis opgave det var at skaffe penge til bibliotekets drift, samt vælge en del af dets bestyrelse, her fire medlemmer, mens sognerådet udpegede det femte. Foreningen havde sin egen bestyrelse, der i reglen var identisk med bibliotekets. De

første mange år blev der kun ført én forhandlingsprotokol, indtil Bibliotekstilsynet i 1938 greb ind og forlangte, at de to bestyrelser havde forskellige funktioner. Foreningens eget tilskud til driften af biblioteket var vel hele tiden kun af symbolsk betydning, og da biblioteksloven i 1964 blandt andet stillede som forudsætning for statstilskud, at foreningernes tilskud dækkede mindst en tiendedel af driften, var de selvejende og de foreningsejede bibliotekers tid forbi. Kulturhistorisk ligger biblioteksforeningernes betydning deri, at de i landsogne og stationsbyer tog et folkeoplysende arbejde op og fik oprettet biblioteker på et tidspunkt, hvor kommunerne endnu ikke var rede til det. Dermed får de også en plads i demokratihistorien.

I 1927 fik byen også en turistforening som dog dengang ikke blev betragtet som erhvervsrettet. Turistforeningerne var udtryk for en form for folkelig bevægelse med en meget bred medlemsskare.

Der var store sociale forskelle i byen, og det kom blandt andet til udtryk i, at man i 1930´erne havde to radioklubber, nemlig en tilsyneladende neutral (dvs. borgerlig) klub og en afdeling af Arbejdernes Radioklub. Flere andre foreninger opstod: blandt andet en idrætsforening, en foredragsforening, en museumsforening, en skakklub og en brevdueklub.

Disse eksempler dækker langtfra byens foreningshistorie. Det er heller ikke hensigten, men de kan give et indtryk af bredden i en lille by i begyndelsen af 1900-tallet. Foreningerne var meget forskellige, og det var deres aktiviteter også. De har alle haft nogle sociale opgaver i forhold til medlemmerne, og de har været identitetsskabende. De har haft nogle samfundsrettede opgaver, ideologiske, erhvervsmæssige, lokalpolitiske eller humanitære osv. Tilsammen tegner de billedet af en lokal kultur.

Hos nogle er det horisontale træk fremherskende. De er groet ud af lokalsamfundet for at løse lokale opgaver. Det gælder f. eks. borgerforeningen, biblioteksforeningen og sygeplejeforeningen. Hos andre kan man iagttage nogle vertikale træk, det vil sige afhængighed af eller samspil med centrale organisationer. Det kunne gælde den konservative klub og fagforeningen og vel også Arbejdernes Radioklub og Dansk Kvindesamfund. Måske også afholdsforeningen og fiskeriforeningen.

Fagforeningens fane. Fagforeningen i Løkken fik aldrig særlig mange medlemmer, bortset fra krigsårene, hvor bunkerbyggeriet førte mange arbejdere til byen (Hanne Sørensen fot., privat)

Der er således foreninger, der vokser op på grundlag af den lokale udvikling, og der er andre foreninger, der opstår som følge af et pres/initiativ ovenfra, f.eks. landsforeninger. De sidste bliver vertikale. Der kan godt være nogle kulturelle forskelle her.

At arbejde med foreningshistorie

At arbejde med foreningshistorie er at arbejde med en egns historie eller en bys historie. Foreningshistorie er dog ofte blevet et koncentrat af forhandlingsprotokollen og en oversigt over, hvem der har tegnet foreningen gennem tiderne. Det er for så vidt den mindst interessante del af historien. Interessant bliver det, når man kan se, hvordan foreningens aktiviteter bidrager til udviklingen af lokalsamfundets kultur eller er med til at tegne billedet af den øjeblikkelige situation. Man kan nævne afholdsforeningen, borgerforeningen og fiskeriforeningen som eksempler. Foreningshistorien skal altså sættes ind i en større sammenhæng. Så kan man også forstå, hvorfor foreninger oprettes og nedlægges igen. Opgaverne overtages af andre. I nogle tilfælde er det udtryk for en generel udvikling. Der var engang, vi havde mange små foreningsejede fryse-huse. De forsvandt, da køleskabet og fryseskabet blev almen eje. Man gik fra det kollektive til det individuelle. Der er måske andre eksempler. Men tydeligst er det, at udviklingen af velfærdspolitikken har gjort mange foreninger overflødige, typisk sygekasserne og biblioteksforeningerne.

Arbejdernes Radioklubs
DILETTANTER
opfører paa
Hotel Klitbakken
Den skæve Linie
Lystspil i 3 Akter af
Thomas Olesen Løkken.
Torsdag den 9. Marts Kl. 20
GENERALPRØVE hvortil de Gamle inviteres.
Lørdag den 11. Marts Kl. 16
Forestilling for Børn 50 Øre.
Lørdag den 11. Marts Kl. 20
Offentlig Forestilling. Entre: 2 Kr.
Der afsluttes med Dans for Medlemmerne.
Overskudet gaar til »Den lokale Radiohjælpefond«
BESTYRELSEN

Arbejdernes Radioklub arrangerede i 1933 en dilettantforestilling med et stykke skrevet af den lokale forfatter, Thomas Olesen Løkken. Titlen blev i øvrigt et gadenavn i byen. Foreningen var stiftet året før, og medlemstallet endnu ikke stort (Lokalhistorisk Arkiv, Løkken).

Foreningshistorie må være en let tilgængelig opgave for de mange små lokalarkiver, der er spredt over hele landet. Vanskeligheden består i, at de helt primære kilder som forhandlingsprotokoller, medlemslister og regnskabsbøger er forsvundet. Ofte på grund af sløseri ved skifte af bestyrelsesmedlemmer. Der ligger en opgave alene i at fremskaffe dette kildemateriale, eventuelt i at få kopieret lånt materiale. Mange foreninger er blevet usynlige, eller kilderne ligger gemt på lofter eller i udhuse. Man kan ty til trykte medlemsblade og de lokale aviser, men det er et stort arbejde. Dernæst kommer en vurdering af kildernes oplysende kvaliteter. Ved en beskrivelse af Løkken Fiskeriforening var referater i Dansk Fiskeritidende ofte mere

Johanne Bang Christiansen (1874–1953). Med en enkelt frivillig pause på et par år var Johanne Bang Christiansen formand for Dansk Kvindesamfund i Løkken fra 1909 til 1945. Hun var også mangeårigt medlem af bestyrelsen for afholdsforeningens amtskreds samt en periode medlem af bestyrelsen for Børglum-Furreby Hjælpekasse. I 1939 var hun med til at oprette det første museum i byen. Hun var uden tvivl den betydeligste kvindeskikkelse i Løkken i første halvdel af århundredet (Lokalhistorisk Arkiv, Løkken).

oplysende end forhandlingsprotokollen, men måske knap så pålidelige.

Megen foreningshistorie kan kun have lokal interesse, og lokalhistorie er kun punkthistorie, men helheden består af punkter, og håbet skal være, at en massiv beskrivelse af lokalforeningerne kan bevæge faghistorikere til en mere samlet beskrivelse og vurdering af dansk foreningsliv, f.eks. set ud fra bebyggelseshistoriske, mentalitetshistoriske og kulturhistoriske synsvinkler. Selv om man kan tvivle på, at faghistorikerne vil bruge sådanne ufaglærte skriverier til noget.

I en tid, hvor vi har svært ved at definere, hvad der egentligt er dansk, og hvor vi står over for store europæiske og globale udfordringer, kan det være fortjenstfuldt og nyttigt, hvis lokalhistorikere påviser, hvorledes mennesker gennem foreningslivet har taget deres del af ansvaret for samfundet og dets udvikling og dermed skabt sammenhængskraft – en social eller kulturel kapital – der kan trækkes på i fremtiden.

Man skal så være opmærksom på, at det at skrive foreningshistorie kan være et indlæg i en værdidebat. De foreninger, der er givet som eksempler her, er en del af et folkeligt og demokratisk gennembrud, præget af en tids anarkismeinspirerede gensidig-hjælp tankegang. De var så at sige en del af en demokratisk proces. I deres virke ligger det moderne velfærdssamfund i svøb, og offentlige velfærdsforanstaltninger og -institutioner vikler sig ud af sygekasserne, biblioteksforeningerne, sygeplejeforeningerne, for den sags skyld også af afholdsforeningerne og radioklubberne. Det kunne være en forskningsopgave at påvise mekanismerne bag disse ændringer, og hvorledes det har påvirket akkumuleringen af den sociale kapital i samfundet. Om der er tale om gevinster eller kulturtab må bero på en subjektiv vurdering.

Chr. Westergaard (1872–1939) var en af byens store iværksættere i begyndelsen af 1900-tallet, blandt andet i kraft af sin stilling som direktør i sparekassen. Han var i mange år organist ved Løkken Kirke og havde et stort antal tillidshverv, som medlem af sognerådet og menighedsrådet, og som formand for Borgerforeningen, Kirkeligt Samfund, foredragsforeningen, Fiskernes Låneforening og komiteen for moleanlægget. Maleri af C. Valentinusen i Løkken Billedsamling (Børge Drivsholm fot.).

Samlet set er foreningsområdet i Løkken beskrevet i et vist omfang. Af denne artikels forfatter foreligger fire artikler: "Foreninger i front" i Vendsyssel Årbog 2011 (Om Løkken Borger- og Håndværkerforening og Dansk Kvindesamfund, Løkkenafdelingen), For hjem og fædreland (Om Løkken Afholdsforening) i Vendsyssel nu og da 2011-12 og "Da Løkkenfiskerne organiserede sig" i Vendsyssel Årbog 2012 (Om Løkken Fiskeriforening. Fiskernes Lånekasse, Fiskernes Understøttelsesforening, fiskernes andelsbevægelse og fiskeriauktionen i Løkken). Biblioteket og biblioteksforeningen behandles i en artikel i Vendsyssel Årbog 2013. Desuden har Vendsyssel Historiske Museum 2012 udgivet hæftet Fra ladeplads til by, der fortæller om byens foreninger indtil ca. 1950. Påstanden her er, at det var foreningerne, der gjorde det oprindelige udskibningssted til en by. Hæftet kan også læses som en introduktion til en foreningshistorie, der omfatter de ovenfor nævnte specialartikler.

Andre foreninger er af andre forfattere omtalt i forskellige sammenhænge: Der er skrevet om det religiøse liv i Bygget af levende stene, et jubilæumsskrift i anledning af Løkken Kirkes 100 års dag i 1998, og for frikirkernes vedkommende i Ladepladsen (Årsskrift for Løkken Museumsforening) 2005 samt i et kommende større arbejde af Simon Jacobsen. Museumsforeningens historie er behandlet i Ladepladsen 1988. De erhvervsrelaterede foreninger er omtalt i Ladepladsen 1990 (Turistforeningen) og i Ladepladsen 2008 (Handelsstandsforeningen, stiftet 1956), mens Pelsdyravlerforeningens historie (stiftet 1953) fremgår af bogen Pelsdyravl på Løkkenegnen, 2012. Brugsforeningens historie er beskrevet af Helle Bæk Nielsen og Peter Ussing i et festskrift til 75 års jubilæet i 1994. Elforsyningens historie fremgår af Ladepladsen 1993. Vandværkets historie er behandlet af Peter Ussing i Vendsyssel Årbog 2005. Idrætten og idrætsforeningens historie er beskrevet af Keld Emil Damsgaard i Ladepladsen 2011.

Peter Ussing er forhenværende skoleinspektør i Løkken og skoledirektør i Løgstør. Har udgivet flere arbejdshæfter og bøger til historie og samfundslære i folkeskolen samt bøger og artikler om Løkkens historie.

FILMEN EN KONGELIG AFFÆRE

– set med en historikers øjne

Af Michael Bregnsbo

En kongelig affære (instrueret af Nikolaj Arcel og produceret af Zentropa i 2012) har været en stor publikumstræffer både hjemme og ude og har fået mange både indenlandske og udenlandske udmærkelser. En Oscar blev det ganske vist ikke til, men den blev dog nomineret til en Oscar, og det er langtfra alle danske film, der når så langt. Filmen handler om den syge konge, Christian VII, den unge, britiskfødte dronning, Caroline Mathilde, og lægen og hofmanden Johann Friedrich Struensee, der blev kongens læge og fortrolige, dronningens elsker og opnåede diktatorisk magt, som han brugte til at gennemføre en række omfattende og gennemgribende reformer af den danske stat og det danske samfund. Imidlertid blev han efter et års tid ved magten styrtet ved et kup i januar 1772, stillet for retten, dødsdømt for majestætsforbrydelse og efterfølgende halshugget, alt imens kongens og dronningens ægteskab blev opløst på grund af hendes utroskab. Hun blev forvist til byen Celle i kurfyrstendømmet Hannover, der tilhørte hendes engelske familie, mens kongen frem til sin død næsten 40 år senere henlevede en skyggetilværelse som konge af navn, mens andre fungerede som konge af gavn.

Det er sådan en fortælling, som film gøres af. Man kan godt undre sig over, at det først blev i 2012, at denne fortælling blev filmatiseret, hvis vi ser bort fra den engelske film The Dictator fra 1935 (instr. Victor Saville) og den tyske film Herrscher ohne Krone fra 1957 (instr. Harald Braun), ingen af disse fik dog nogen sinde større udbredelse. Ingen dansk instruktør har indtil nu fundet anledning til at lave en film om disse højdramatiske, Danmarkshistoriske begivenheder, dog skal afdøde filminstruktør Erik Balling have tumlet med planer om det, men de nåede aldrig ud over projektstadiet.

Film er magtfuld historieformidling

Spillefilm er magtfulde historieformidlere. Dels kan de ved hjælp af skuespilpræstationer, kostumer og de indendørs- og udendørsmiljøer, som filmene er i stand til at genskabe, skabe en visuel fremstilling af, hvordan fortidens mennesker og deres miljøer var beskafne, dels kan de ved den fortælling, som filmen bygger på, skabe en opfattelse af, at sådan må de pågældende historiske personer og deres handlinger og de politiske begivenheder virkelig have været. Og da spillefilm erfaringsvis når et langt større og bredere

publikum end traditionelle bøger og artikler om historie, er de uhyre betydningsfulde for dannelsen af mange menneskers historiske bevidsthed. Eksempelvis plejer man ikke at have talt længe om den amerikanske borgerkrig førend Borte med blæsten bliver nævnt (og måske på det seneste suppleret af Lincolnfilmen) og taget til indtægt som en beretning om denne krig.

Tilsvarende vil En kongelig affære sikkert i fremtiden være afgørende for formelsen af mange menneskers opfattelse af, hvordan Christian VII, dronning Caroline Mathilde og Struensee virkelig var og for opfattelsen af, hvad det var, der skete i Danmark i 1760'erne og 1770'erne. Hvordan skal man som traditionel faghistoriker stille sig til det?

Dronning Caroline Mathilde (1751-75). Engelsk kobberstik fra tidsskriftet Universal Magazine.

Min rolle som historisk konsulent

Inden jeg prøver at svare, er det imidlertid på høje tid at redegøre for min egen rolle i forbindelse med En kongelig affære: jeg har været historisk konsulent på filmen, bl.a. fordi jeg i 2007 skrev bogen Caroline Mathilde. Magt og skæbne. Konsulentjobbet har bestået i at gennemlæse flere forskellige versioner af manuskriptet eller drejebogen, som det hedder i den branche, og kommentere, både løst og fast, alt, hvad der faldt mig ind, samt svare på konkrete spørgsmål fra filmproducenterne om de historiske forhold i filmen. Endvidere er jeg blevet taget med på råd i forbindelse med ophavsretlige problemer: hvis man i f.eks. Per Olov Enquists roman Livlægens besøg læser om noget, som skete på Struensees tid, kan man ikke bare bruge det i filmen, for det ville være at krænke Enquists ophavsret. Men hvis det kan påvises, at det ikke er noget, der er blevet til i Enquists egen fantasi, men stammer fra en skriftlig kilde fra samtiden, som vi alle har adgang til, så har filmskaberne selvsagt lige så megen ret til at gøre brug af den som Enquist. Derfor er den slags vigtigt at få slået fast. Derudover var der tale om, at jeg skulle have en statistrolle i filmen, men det blev ikke til noget.

Faghistorikere og historiske spillefilm

Men det betyder imidlertid ikke, at jeg som historiker i ét og alt er enig med filmen, hverken når det gælder detaljerne eller den overordnede tolkning. Det hænger imidlertid i høj grad sammen med, at filmmediet er én bestemt måde at formidle historie igennem, hvor grundvilkårene er fundamentalt anderledes end i foredrag, bøger og artikler, som er de medier, faghistorikerne traditionelt betjener sig af. Denne problematik vender jeg tilbage til om lidt, men allerførst tilbage til spørgsmålet om, hvordan man som faghistoriker skal stille sig til spillefilm og den historiebevidsthed, som de i høj grad er med til at danne hos mange mennesker. En mulighed kunne være at påpege faktuelle fejl og unøjagtigheder i forhold til, hvad vi ved fra historieforskningen og kildematerialet. Det lader sig da bestemt også gøre i En kongelig affære, herunder også en række udtalelser og begivenheder, som ganske vist vitterligt blev sagt og fandt sted, men blot på et andet tidspunkt og i en helt anden sammenhæng end i filmen. En sådan detailkritik fra faghistorikerside kan imidlertid virke gold og skolemesteragtigt bedrevidende, i hvert fald hvis man ikke har andet at bidrage med.

Så kunne man som faghistoriker frem for at dyrke detaljerytteriet i stedet se mere overordnet på filmens fremstilling af fortiden. Og her slår det mig, at Caroline Mathilde skildres som en oplyst, moderne kvinde, der er belæst (læser bl.a. bøger, der er censurforbudte i Danmark), og som er politisk bevidst, direkte politikformulerende og en aktiv medspiller i Struensees store reformprojekt. Denne opfattelse kan man også finde moderne historikere, der deler. Men ikke jeg. Jeg har i min nævnte bog på grundlag af en gennemgang og diskussion af kildematerialet argumenteret for, at dette billede af Caroline Mathilde ikke stemmer med kilderne, snarere tværtimod. Denne diskussion vil jeg imidlertid ikke genoptage her, men henvise interesserede til min bog.

Men hverken kritik af filmens historiske korrekthed på detailplan eller overordnet plan forekommer imidlertid at være særligt frugtbar for ret mange andre end periodekyndige faghistorikere, for uanset hvad man som historiker mener, så vil folk se filmen og i høj grad få dannet deres historiske bevidsthed om perioden og dens mennesker via filmen.

Faghistorikere og filmens fortælling

En mere konstruktiv tilgang fra historikerside kunne derimod være så at sige at tage filmmediet og dets styrkesider og begrænsninger alvorligt. Det vil sige at se på filmen som fortælling, analysere, hvad det er, manuskriptforfatter og instruktør har villet med filmen som fortælling og diskutere de konsekvenser, det får for fremstillingen af de historiske personer og begivenheder. Konkret vil dette sige at spørge, hvorfor filmproducenterne vælger at fremstille de historiske personer og begivenheder på en måde, der ikke er historisk korrekt, når de nu er blevet gjort opmærksom på det? Instruktøren af En kongelig affære, Nikolaj Arcel, har i den forbindelse udtalt, at han har en bestemt fortælling, han vil med filmen, og hvis

de historiske kendsgerninger ikke skulle stemme overens med dele af den fortælling, ja så er det de historiske kendsgerninger, der må vige. Og det giver sig selv, at det er instruktøren og ikke den historiske konsulent, der har det afgørende ord. Og det er helt legitimt, for det handler nemlig om de vilkår, som filmmediet giver for historieformidling i forhold til de medier, som faghistorikerne plejer at benytte. I faghistorikernes foretrukne medier, bøger og artikler, er der mulighed for at præsentere kildematerialet og gennemgå det kritisk, fremsætte forskellige mulige tolkninger og diskutere dem, tage forbehold og tilføje nuancer osv. osv. Noget tilsvarende er ikke muligt i spillefilmmediet, og hvis man alligevel forsøger, så vil det ikke kunne fungere her, det er simpelt hen ikke det rigtige medium. Til gengæld rummer filmmediet mulighed for på en helt anden måde at gøre fortiden nærværende for et nutidigt publikum, end bøger og artikler har, nemlig både ved at lave en visuel skildring og ved at levere en fortælling, konsekvent og sammenhængende og selvfølgelig også gerne velspillet og veliscenesat. Og det synes jeg som nævnt, at En kongelig affære gør.

Man må altså respektere filmmediets betingelser og ikke som faghistoriker analysere spillefilm ud fra de samme præmisser, som man ville anlægge, når man analyserer bøger og artikler. I stedet bør man anerkende, at filmmediets store force er, at det kan præsentere en sammenhængende fortælling i visuel form. Og frem for som faghistoriker at gøre opmærksom på store og små fejl og unøjagtigheder i filmen i forhold til, hvordan det i virkeligheden var, bør man snarere interessere sig for filmens fortælling. Dvs. at analysere, hvad det nærmere bestemt er for en fortælling, manuskriptforfatter og instruktør har villet med filmen, og hvad det har for konsekvenser for, hvordan i dette tilfælde Christian VII, Caroline Mathilde og Struensee m.fl. bliver fremstillet i filmen, for hvad filmen tager med, og hvad den ikke tager med. Det er således en tilgang, hvor man som historiker først og fremmest har sin fokus på filmens egne præmisser, på den fortælling, som filmen er bygget på, men hvor man på den anden side ikke skipper sin faglige viden om de faktuelle, historiske forhold. Derimod bruger man den mere konstruktivt og på en måde, der forhåbentlig vil interessere biografpublikummet mere frem for den skolemesteragtige påpegning af fejl og unøjagtigheder. Denne tilgang vil jeg forsøge i det følgende.

Filmens fortælling

Struensee fremstilles som en helt, en tragisk af slagsen ganske vist. Han er en oplysningsmand, han vil det gode, ikke mindst for de små i samfundet, men ulykkeligvis bliver han styrtet af onde og åndsformørkede mennesker, der ser deres egne politiske positioner og politiske og sociale privilegier truet af Struensees reformpolitik. Det går som en rød tråd gennem filmen, at oplysning og demokrati er to sider af samme sag. Derfor råber Struensee – på vej op til skafottet – "jeg er en af jer" ud til den hujende folkemængde.

Af disse grunde er der ikke blevet plads til at skildre sider af Struensee, der ikke

svarer ganske til denne fortælling. Vist var Struensee da oplysningsmand, men Oplysning var mange ting, og også flere af Struensees indædte modstandere i filmen, f.eks. udenrigsminister J.H.E. Bernstorff, kan med lige så megen ret betegnes som oplysningsmænd. Og Struensee var som oplysningsmand af den formening, at den jævne befolkning var uoplyst og uvidende, vist skulle den da oplyses, men indtil da vidste befolkningen ikke, hvad der var til dens eget bedste. Så hvis der fra den kant blev ytret misfornøjelse med bestemte af Struensees reformer, ja så afviste han dem helt og holdent, for kritikken blev jo fremsat af folk, der ikke anede, hvad de talte om. Derfor ville virkelighedens Struensee aldrig have råbt "jeg er en af jer" til folkemængden. Men hvis dette havde skullet være med i filmen, ville billedet af Struensee som en demokratisk helt være krakeleret.

I filmen omtales de høje herrer i kongens råd, der holder den svage og usikre konge under stram kontrol og aktivt bekæmper ethvert tilløb til reformer og samfundsforbedringer, som "parykkerne". Og de fleste af dem bærer da også paryk. Men det gjorde alle, der var noget ved hoffet i 1700-tallet, herunder naturligvis også Caroline Mathilde og Struensee modsat i filmen. Det kan enhver forvisse sig om ved at se på samtidige portrætter af dem. Men når de ikke bærer paryk i filmen, er det vel for at gøre det nemmere at skelne mellem dem som helte og "parykkerne" som skurkene. Og sikkert også for at understrege, at Struensee og Caroline Mathilde var ligefremme, jævne, naturlige, oplyste, ja "demokratiske" i modsætning til de ophøjede, indbildske, overtroiske, kunstlede, magtsyge og regulært reaktionære parykker.

De af Struensees mange reformer, der er med i filmen, er indførelse af trykkefrihed og koppevaccination, forbedring af vilkårene for forældreløse børn og for fæstebønder samt forbud mod tortur. Det vil sige reformer, som alle nu om dage kan være enige i. Men virkelighedens Struensee gennemførte også andre reformer, som ikke alle i dag umiddelbart ville kunne se som ubetinget positive. Erhvervspolitisk stod han for en politik, vi i dag ville

Greve Johann Friedrich Struensee (1737-72).

kalde økonomisk liberalisme, kræfternes frie spil og lad falde, hvad ikke kan stå. Således sløjfede han de tilskud, som statskassen hidtil havde givet til forskellige industriforetagender, hvad der førte til fabrikslukninger med arbejdsløshed og social nød til følge. Overhovedet gennemførte Struensee kraftige nedskæringer på de offentlige budgetter, og embedsmænd, som han anså for uduelige eller overflødige - eller begge dele - blev rask væk fyret. Endvidere gennemførte han omfattende, men dårligt forberedte omstruktureringer af centraladministrationen, der var mere gennemgribende end nogen moderne djøf'er ville kunne have udtænkt, og som førte til administrativ forvirring og modvilje.

Men hvis det også havde været med i filmen, at Struensee stod for en økonomisk politik, der skabte øget arbejdsløshed, og at han omstrukturerede og skar kraftigt ned på den offentlige sektor og fyrede offentligt ansatte, så ville det i alt for høj grad have forstyrret filmens grundfortælling om ham som en entydig helt - oplyst og demokratisk.

En sådan tilgang fra historikerside, hvor man forholder sig til filmen og dens præmisser uden derved at opgive sin kritiske sans og sin faglige viden som de begivenheder, filmen skildrer, forekommer mig mere konstruktiv end konkret fejlfinding.

Når alt dette er sagt, så synes jeg, at filmen som spillefilm betragtet er rigtig vellykket. Dramatisk og medrivende, meget flot iscenesat og med en række meget fine skuespillerpræstationer. Filmen har således det overdådige og luksuriøse hofliv med, hvor hovedpersonerne er omgivet af synlige og allestedsnærværende, men tavse tjenende ånder. Det er lykkedes at skabe et digitalt billede af datidens kongeresidens, Christiansborg Slot, men også livet for den jævne befolkning i den københavnske gader langt fra hoffets luksusverden, uhumsk og rottebefængt, får man indtryk af, om end kun i korte sekvenser. Filmen er præget af fremragende skuespilpræstationer. Mads Mikkelsen er suveræn som Struensee, om end meget madsmikkelsensk. Svenske Alicia Vikander udfylder på fornem vis rollen som Caroline Mathilde med en tillært engelsk accent à la kronprinsesse Mary. Særlig syntes jeg godt om Mikkel Boe Følsgaard i rollen som den syge konge: han spiller ham som et sygt, forvirret og forpint menneske, men han hverken overdriver, karikerer eller udleverer rollefiguren. Alt det betyder, at selv om jeg som historiker nok kan være uenig med den fortælling, som filmen står for, og nok kan beklage, at dette for fremtiden formentlig i brede kredse vil blive opfattet som sandheden om Struensee, Caroline Mathilde og Christian VII, så er det trods alt til at bære. Filmen er nemlig skuespil- og iscenesættelsesmæssigt overordentlig fin og vellykket. Sat på spidsen kan man sige, at når filmen er blevet så fin og vellykket som film betragtet, er det netop, fordi instruktøren ikke fulgte alle de råd og kommentarer, jeg gav som faghistorisk konsulent.

Michael Bregnsbo er ph.d. og lektor ved Institut for Historie, Syddansk Universitet, Odense.

DET DANSKE LANDSBYSAMFUND I 1650'ERNE

- *et samfundsportræt*

Af Maria Hvid Kargaard

Lokalhistorie er studiet af noget lokalt; det giver sig selv. Men studiet af det lokale er automatisk også studiet af den geografiske, kulturelle og historiske kontekst, som det lokale befinder sig i. Jeg vil med udgangspunkt i Brønshøj Sogn tegne et portræt af et dansk landsbysamfund i 1600-tallet og give et eksempel på, hvordan den danske landbrugskrise og krigen med Sverige i 1650'erne påvirkede den danske landbefolkning. Her vil jeg også berøre nogle af de kildemæssige problemer, der knytter sig til lokalhistoriske studier i tidlig moderne tid.

Produktionsforhold

Brønshøj Sogn uden for København omfattede oprindeligt landsbyerne Husum, Utterslev, Emdrup, Vanløse og Brønshøj. Biskop Absalon fik i 1100-tallet jordegodset i landsbyerne overdraget af Valdemar I og gjorde i 1180'erne Brønshøj til egnens midtpunkt, da han grundlagde Brønshøj Kirke.

På Karl Gustav-krigenes tid var størstedelen af gårdene atter underlagt kronen, mens en mindre del var overgået til fæstningshospitalet Vartov, der lå for enden af Sortedams Sø og fungerede som en selvstændig stiftelse.

Et indblik i bøndernes produktionsforhold kan fås i Københavns Slots jordebog fra 1651. Jordebøger er en normativ kilde, der ikke nødvendigvis redegør for den landgilde, der reelt blev ydet. Vi må dog formode, at den registrerede landgilde afspejler den traditionelle produktion i sognet. I givet fald var den primære kornsort byg, og da der blev drevet trevangsbrug,

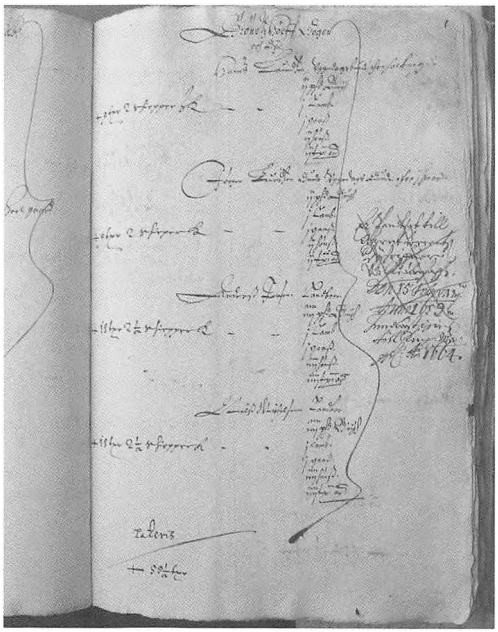

Københavns Slots jordebog fra 1651 giver et udførligt indblik i produktionsforholdene i Brønshøj Sogn (Rigsarkivet, København).

Brønshøj Kirke er den dag i dag Københavns ældste kirke og desuden Københavns ældste, endnu fungerende bygning (Jan Rasmussen fot., Wikipedia).

blev der også dyrket rug og havre. Bønderne holdt får, gæs og høns samt heste og/eller stude som trækdyr. I Utterslev og Husum blev landgilden endvidere betalt i halve svin. Der blev ydet en beskeden mængde smør fra to af sognets gårde, så det tyder ikke på, at der var et større kvæghold i sognet. Et eksempel på bøndernes husdyrhold kendes fra 1661, hvor boet efter salig Lars Aagesen i Husum blev opgjort. Her forlød det, at han inden krigsudbruddet i 1658 havde været i besiddelse af fire eller seks heste, nogle får og søer, to småstude og to køer.

Københavns Slots jordebog angav endvidere fæsterens skattemæssige status, dvs. hvorvidt han var ugedagstjener, og dermed skattefri, eller "landbo", som ydede hoveri i mindre grad, typisk ved såning og høst. Ugedagstjenerne, som der var en mindre overvægt af i Brønshøj Sogn, kunne risikere at blive kaldt til Københavns Slot eller ladegården flere dage om ugen. Til gengæld betalte de for Brønshøj Sogns vedkommende kun den halve landgilde af, hvad landboerne måtte yde. Hoveri kunne, ud over markarbejde, udgøres af ægt, skovarbejde, rydning, gravning mv., og omfanget blev så vidt muligt justeret efter gårdens størrelse og mulighed for at yde. Herudover betalte bønderne flere løbende skatter såsom "bådsmandsskatten til Sankt Hans, ladegårdspenge, ægtpenge, brødbagnings- og spindepenge".

Som det så ofte er tilfældet, er omfanget af husmænd i sognet usikkert, og det er uvist, i hvilken udstrækning disse fandt beskæftigelse på gårdene og/eller som

selvstændige håndværkere. Der findes dog omtale af en smed i Brønshøj og en mølle i Emdrup. Både bønder og husmænd kunne drage nytte af den nærliggende Utterslev Mose, hvor der var godt fiskeri, og ved siden af landbruget havde flere af sognets beboere tilsyneladende en indtægt i uofficielt (illegalt) krohold for de mange gennemrejsende handelsfolk, der skulle til marked i København.

Kirkegang, skolegang og rettergang

Landsbykirken var sognets centrale samlingspunkt og stedet, hvor man kunne demonstrere sin sociale status. En stor del af landbefolkningens sociale liv udsprang af de kirkelige handlinger; typisk i forbindelse med begravelser og højtider. Sognepræsten var øvrighedens lokale repræsentant og skulle med et godt eksempel og formaninger sikre et kristent og lovlydigt levned i sognet. Efter en større skandale, hvor sognepræsten, hr. Niels Jacobsen, stak af, fordi det blev opdaget, at han havde begået hor med sin tjenestepige og myrdet beviset herpå, nemlig hans nyfødte søn, blev herredsfogedens søn, Claus Pedersen Muhle, indsat som præst i 1653. Hr. Claus bestred præsteembedet til sin død i 1682.

Der var en skole i Brønshøj, og den var i funktion senest 1629, hvor skolemesteren (degnen) er nævnt i tingbøgerne. Undervisningen fandt primært sted i vinterhalvåret, når børnene kunne undværes fra landbruget. De mindre børn, der endnu ikke kunne gøre sig nyttige i marken, kan meget vel være blevet undervist mere. Børnene blev først og fremmest undervist i læsning og katekismus; hvis forældrene betalte ekstra, kunne undervisningen også omfatte skrivning og regning.

Retslige tvistigheder, som ikke kunne afgøres på landsbystævnet, blev ført for Sokkelund Herredsting ved Buddinge. Herredstinget behandlede typisk gælds- og kriminalsager samt ejendomsretslige konflikter og var desuden det sted, hvor bønderne blev oplyst om kongelige forordninger, pantsætninger etc.

Brønshøj Sogns indbyggere

Den før omtalte jordebog fra 1651 skulle også rumme oplysninger om "hele og halve gårde, bol og gadehuse", dvs. hvor mange fæstere deltes om de eksisterende brug. For Brønshøj Sogns vedkommende er omtalen af brugenes størrelse imidlertid så tilfældig, at vi ikke kan anvende jordebogen til at karakterisere disse. Derimod kan der hentes supplerende oplysninger i sognedesignationerne fra 1651 og 1657. Sognedesignationerne er præsternes fortegnelse over sognets tiendeydere, gårde, jorder og deres ejerforhold og er således vigtige kilder til sognenes demografiske sammensætning.

Hr. Niels' designation for Brønshøj Sogn i 1651 nævner brugene ved fæsterens navn samt brugets størrelse. Sammenregningen lyder:

"Brønshøj Sogn har tiendeydere - 43.
Kongen og kronen tilhørende - 35.
Den Hellige Ånds Hospital [Vartov]
tilhørende - 8.
Hele gårde kongen og kronen
tilhørende - 13.
Halve gårde kongen og kronen

tilhørende - 22.
Halve gårde Den Hellige Ånds Hospital
tilhørende - 7 og 1 ottingbolsgård.
Bol sammenregnet kongen og kronen
tilhørende - 15 – 5 fjerdeottingsbol,
1 ottingbol.
Hospitalet 8 fjerdeboljorde."

Hr. Claus' designation fra 1657 anfører ikke fæsterens navn, kun antallet af brug og deres størrelse. Designationen giver et lidt anderledes billede end 1651-designationen:

Sum. Er i hele sognet gårde og huse
af kongens

hele – 13
halve – 20
fjerde – 2
huse – 14.
Vartovs hele – 0
halve – 7
fjerde – 1
huse – 3

Desværre angav kategorier som bol, hel- og halvgårde ikke konkrete værdier og størrelser, men relative. Denne præmis bliver særligt tydelig i de ovenstående eksempler, hvor påfaldende mange gårde er gået fra hel til halv og omvendt. Forskellen skyldes sandsynligvis, at designationerne er blevet udfærdiget af to forskellige præster, der må have vurderet gårdene på forskellig vis, eller at bønderne gav varierende oplysninger. Ligeledes tyder designationen fra 1657 umiddelbart på, at der har været et boom af husmænd i Brønshøj Sogn, men husmændenes pludselige opdukken kan lige så vel skyldes, at hr. Niels ikke medtog dem. Kildematerialets natur bevirker dermed en markant skævvridning af portrættet af Brønshøj Sogns indbyggere, og vi kan heller ikke ud fra sognedesignationerne nå en præcis karakteristik af størrelsen på gårdene i sognet.

I en nærmere beregning af et sogns indbyggertal ville det næste naturlige skridt være at gå til kirkebøgerne. Brønshøj Sogns kirkebog findes imidlertid ikke før maj 1660, og derfor er sognedesignationerne vores eneste hjælp, hvis vi skal forsøge at beregne et indbyggertal.

I 1600-tallet bestod en landsbyhusstand typisk af fæsteren og hans familie (forældre, hustru og børn) samt en eller flere karle og piger alt efter, hvor velhavende gården var. Går vi ud fra hr. Claus' designation på i alt 60 husstande i 1657, giver det et indbyggertal på måske 500-600 personer i hele sognet – men det er rent gætværk.

Krisetid

Sidste halvdel af 1640'erne og begyndelsen af 1650'erne var en generel nedgangstid for det danske landbrug med udbredt kvægpest og misvækst. Det var på denne baggrund, at Frederik III i januar 1651 indkaldte nye jordebøger for at blive ført ajour om landbrugets tilstand. I den omtalte jordebog for Københavns Slot, hvori lensmanden opgjorde landgilden for kronens bønder, blev der om Brønshøj Sogn meddelt:

"... desuden er deres korn i dette forløbne år 1650 for det meste blevet liggende på

marken og er oprådnet på grund af fugt, da der ikke var nok tørvejr til, at de kunne få det tørt og høste det, det korn, som de reddede og høstede, var dog meget sort og fordærvet af regnen, så de deraf aldeles intet kunne yde til landgilde".

Vi kan med god ret formode, at der var trange kår på Brønshøjegnen i 1650'erne. Allerede i 1651 var ni af sognets 33 krongårde ramt af armod, altså op mod en tredjedel. Klassifikationen er ganske vist noget uklar; i nogle tilfælde hedder det "armod", i andre "forgældet og for armod" eller "slet for armod", og da vi ikke ved, hvad der skulle til for at få tildelt disse stempler, kan det kun konkluderes, at gårdene må have været fattigere end sædvanligt.

En yderligere komplikation indtraf i 1654, hvor pesten nåede egnen. Dødstallet fra Brønshøj Sogn er ukendt, men i nabosognet Gentofte døde 182 sognebørn ud af ca. 400, og i Lyngby Sogn fandt hele 277 begravelser sted i 1654. "Gud ske lov denne måned er fuldendt, Herren hjælpe fremdeles for Jesus Kristi skyld", skrev sognepræst Valentin Merchel i Lyngby kirkebog ved udgangen af august 1654, der havde været særligt hård. Det var intet mindre end en demografisk katastrofe, der må have efterladt varige mén blandt de overlevende.

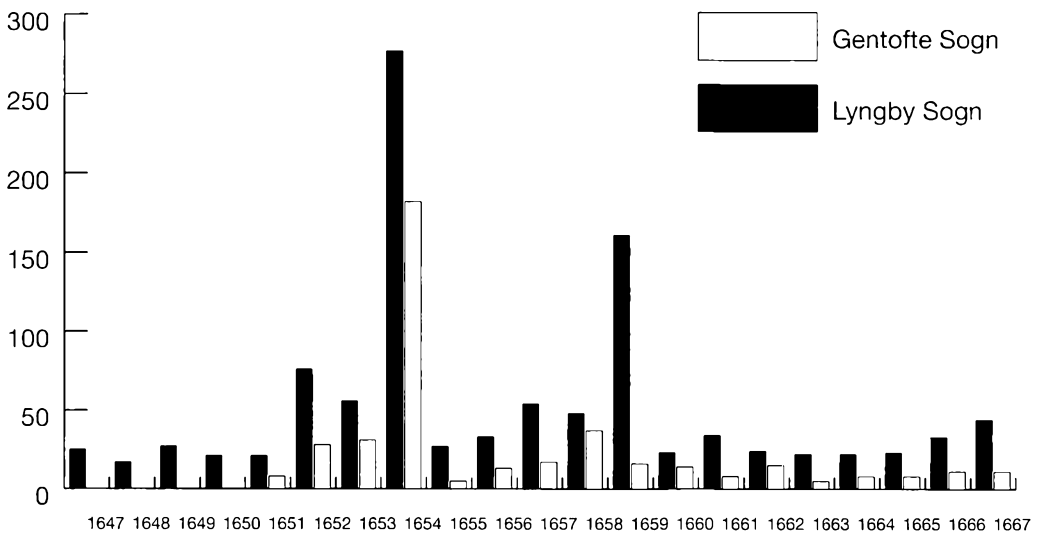

Begravelsesstatistikken for Lyngby og Gentofte sogne i årene 1647-1667 viser tydeligt pestens omfattende konsekvenser i 1654. Den tilsyneladende forhøjede dødelighed i Lyngby Sogn i 1659 skyldes, at der på grund af krigen dette år blev begravet usædvanligt mange udensogns beboere i sognet.

Krigstid

Under Danmarks krige med Sverige i 1657-1658 og igen i 1658-1660 oplevede Brønshøj Sogn to gange at blive besat af svenske styrker. I første omgang blev besættelsen kun kort, da der efter den svenske hærs march over de tilfrosne bælter hastigt blev sluttet fred i Roskilde, men i anden omgang fik Brønshøjbønderne krigen at føle på nærmeste hold. Fra udgangen af oktober 1658 til begyndelsen af juni 1660 opslog den svenske lejr sit hovedkvarter i en befæstet lejr i Brønshøj, således at fæstningsvoldene omkransede den lille landsby, og bønderne blev tvunget til at flygte. Selv hr. Claus måtte forlade sin kirke, som under besættelsen blev brugt som svensk tøjhus, dvs. et kombineret våbenlager og våbenfabrik, hvor der blandt andet blev fremstillet kanonkugler til beskydning af København.

Bønderne havde ikke let ved at finde et godt tilflugtssted. Mange levede på andres nåde i de omkringliggende landsbyer eller forsøgte at ernære sig i ly af skovene, som imidlertid hurtigt blev hugget ned af svenske soldater på jagt efter byggematerialer til fæstningslejren. En del flygtninge fandt ind til København, og om dem fortæller en samtidig københavnsk præst, at "deres kår var en del værre end mange betleres, fordi de bluedes ved at trygle, men ville hellere arbejde og lide nød, at de ikke aldeles skulle blive hjælpeløse". Nogle lod sig således hyre til at gøre voldtjeneste i stedet for de borgere, der ikke kunne eller ikke ville, og som havde råd til at betale sig fra tjansen.

Da bønderne i juni 1660 endelig kunne vende tilbage til deres hjem, fandt de dem i en sølle forfatning. Billedet var i hele sognet det samme: Gårdene var brudt ned, markerne var ødelagte, og der var mangel på husdyr og udsæd.

Brønshøjbønderne havde imidlertid ikke til sinds at læne sig tilbage og svælge i deres elendighed, men tog straks fat på arbejdet. Manglede man husly, opførte man en interimistisk hytte. Manglede man husdyr, forsøgte man at låne eller leje andetsteds, eksempelvis i København. Den manglende udsæd og de ødelagte marker var det dog vanskeligt at gøre noget ved på kort sigt, og derfor blev de første par år efter krigen uvægerligt præget af misvækst og hungersnød.

Kildemæssige udfordringer

Ligesom ved jordebogen for 1651 er det særdeles vanskeligt at tolke de konkrete problemer, som bønderne stod over for efter krigen, samt problemernes omfang og alvor. Både et tingsvidne fra Sokkelund Herredsting og en takseringsrapport udfærdiget af en kongeligt forordnet landgildekommission beskriver gårdene som værende "øde" og "ruineret" i 1660. Det er nærliggende at tolke dette som et udtryk for, at gårde var forladt og var revet ned, men dette var langtfra altid tilfældet.

Termen "øde" anvendes ofte i administrative og økonomiske kilder i tidlig moderne tid. I de her omtalte kilder anvendes termen i en vis form for gradbøjning: "slet øde", "ganske øde", "slet øde på nær ...", "øde og ruinerede", "ganske øde og afbrudt", "øde og ganske nedbrudte"

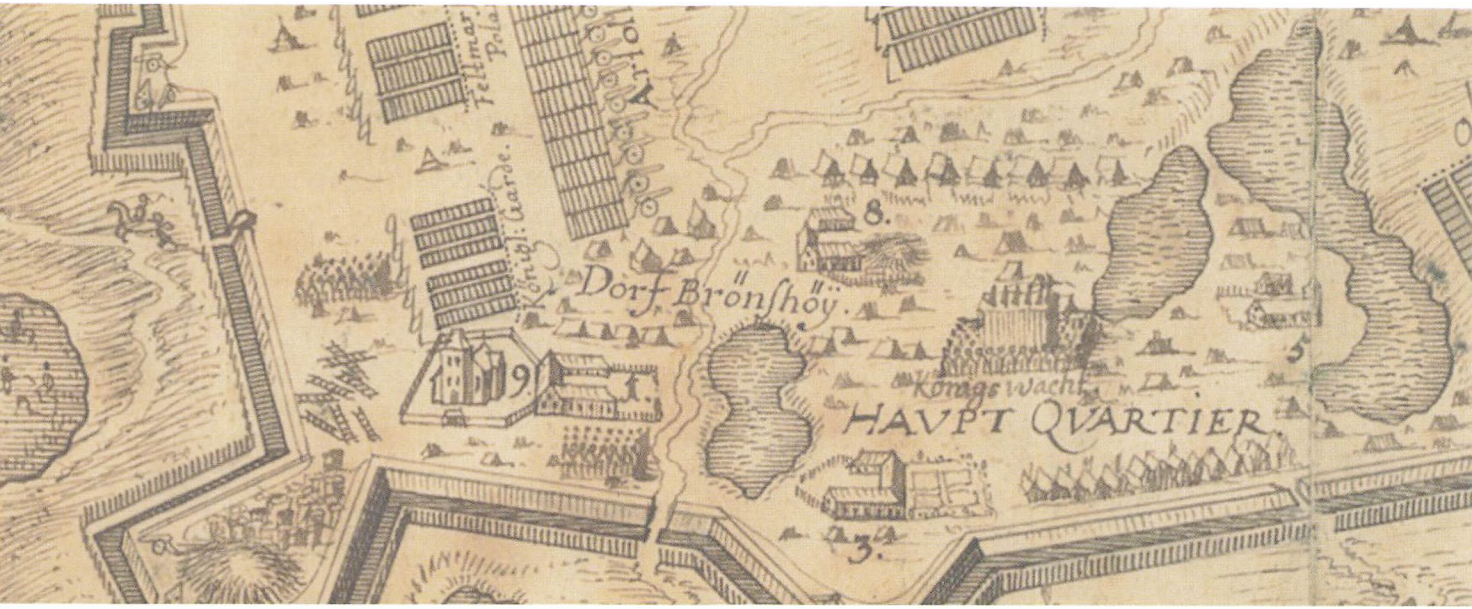

og så fremdeles. Det lugter lidt af en indforstået differentiering mellem forskellige kategorier, som centraladministrationen givetvis har været helt på det rene med, hvad dækkede over, men som for os i dag er umulige at afkode. Det fremgår dog af kilderne, at termen "øde" både kunne beskrive jordens tilstand, gårdbygningens beskaffenhed eller tilstedeværelsen af fæstere. Med hensyn til sidstnævnte skal det dog fremhæves, at en gård sjældent blev betegnet som ubeboet, selv om den var "øde", fordi det var kutyme at navngive gården efter dens tidligere fæster, indtil en ny indfæstning fandt sted.

En gård kunne være både "øde" og "ruineret", men en "ruineret" gård var ikke nødvendigvis "øde". Termen "ruineret" kunne, som den ville gøre i dag, sigte til gårdbygningens tilstand, men langt oftere var den møntet på en gårds økonomiske ruin, dvs. manglende udsæd og dermed ingen mulighed for at så markerne til. Ud fra et rent økonomisk perspektiv var dette langt vigtigere for gårdens ydeevne, end hvorvidt bønderne havde et velholdt hjem.

Så hvad skal vi stille op med ord som "øde", "ruineret" og "armod", som vi stødte på tidligere? Den vigtigste erkendelse er nok, at vi ikke kan tage dem for bogstaveligt. Eftersom det ikke er muligt at gennemskue systematikken bag anvendelsen af betegnelserne, kan vi ikke give noget detaljeret svar på, hvad de præcist dækkede over. For ikke at konkludere mere,

Udsnittet af den svenske fæstningsarkitekt Erik Dahlbergs kort viser tydeligt, hvordan landsbyen Brønshøj i årene 1658-1660 blev omsluttet af de svenske fæstningsvolde (Kungliga Biblioteket, Stockholm).

end kilderne kan bære, er det mest rimelige nok som Fridlev Skrubbeltrang at tolke begreberne til at dække over "en række forhold, der midlertidigt afbryder landbrugsdriften", hvor utilstrækkeligt dette end måtte synes at være. Ikke mindst fordi dette jo intet siger om alvoren og omfanget af disse forhold, eller hvor længe landbrugsdriften var afbrudt.

Bønderne selv forventede at være i stand til at yde fuld landgilde efter et år eller to. De var altså optimistiske, og dette på trods af, at krigen blot var én i en lang stribe af trusler mod landbrugsdriften. Derfor er det også nærliggende at rejse spørgsmålet om, hvorvidt de landbrugsmæssige problemer i 1660 var

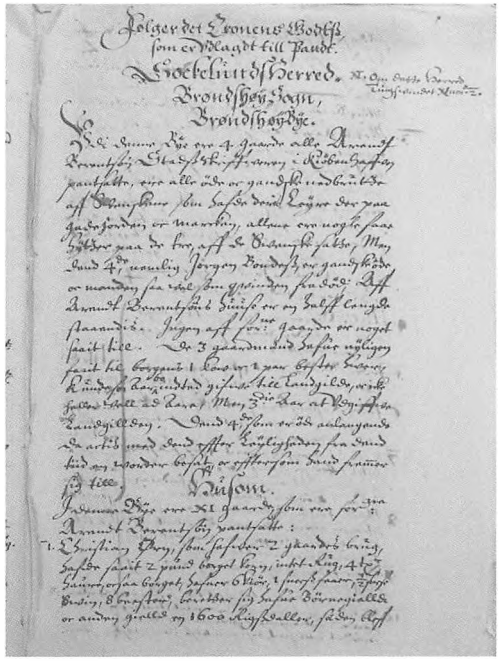

Landgildekommissionens takseringsrapport, der blev udarbejdet i 1660 og senere indsendt til Rentekammeret, oplister detaljeret hver enkelt krongård med information om, hvorvidt gården var "øde", "ruineret" eller "wed magt" (Rigsarkivet, København).

en konsekvens af krigen, eller om krigen blot havde hindret regenerationen efter den krise, der gik forud i første halvdel af 1650'erne. I teorien er det kun de nedbrudte gårde og ødelagte marker i Brønshøj by, der ikke kan have andre årsager end den svenske hærs tilstedeværelse, men som vi har set, giver kildematerialet desværre ingen detaljerede forklaringer.

Uanset hvad, så var bøndernes evne til at lande på benene og genoptage deres vante tilværelse imponerende. En københavnsk præst beretter således med forundring, hvordan nogle af oplandets bønder allerede 14 dage efter fredsslutningen indfandt sig på markedet i København og solgte ud af deres produkter, som om intet var hændt. Ved den næste bevarede besigtigelse fra 1680 meddeltes det fortrøstningsfuldt, at stort set alt krongodset var "ved magt".

Et sirligt detektivarbejde

De gennemgåede eksempler har illustreret nogle af de store kildemæssige udfordringer, som 1600-tallets lokalhistorie byder på. Udvalget af kilder er få, og kilderne er ofte beskadigede eller ukomplette. Hertil kommer, at kildernes dårlige tilstand kan betyde udløben skrift og iturevne eller hullede sider, og sprogets udvikling gør, at vendinger og betegnelser, som blev anvendt indforstået i 1600-tallet (f.eks. "armod", "øde" og "ruineret"), ofte er vanskelige at tolke for os i dag. Alt dette kræver overmåde stor tålmodighed og en god fantasi.

Til gengæld modsvarer udbyttet til fulde indsatsen. På grund af kildernes

manglende stringens kan man være heldig at finde de mest intense, personlige og medrivende beretninger på de mest uventede steder. Og så er det pludselig kun det tynde papir, der adskiller dig fra de mennesker, der for flere hundrede år siden gennem flid og hårdt arbejde kæmpede en daglig kamp for at sikre mad på bordet, tag over hovedet og en sikker fremtid for deres børn. I princippet ikke meget anderledes end det, vi fortsat gør i dag.

Maria Hvid Kargaard er cand.mag. i historie fra Københavns Universitet og ansat som redaktør ved rejsebureauet Nazar. Hun er endvidere ansvarshavende redaktør for Personalhistorisk Tidsskrift.

Kilder
Rigsarkivet
Danske Kancelli – B187C: Jordebøger indsendte af lensmændene, Sjælland. 1651-1673, læg II.8, bl. 49a-54a.

B121A: Sognepræsternes designationer på gårde m.m., Sjællands Stift. 1651. Sochelunds Herridt læg 2, bl. 1.

B124B: Sognepræsternes designationer på gårde og huse, Sjællands og Fyns stift. 1657-1658, Sokkelund Herred læg 2, bl. 2.

Rentekammeret – 214.30 læg I.2, 4-8, bl. 31-48.

Matriklerne 1662 og 1664: Matrikelekstrakter. Kbh. a. m. Hørsholm b bl. 21-27.

Sokkelund Herred – Tingbøger 1621-1683, B.1-8: 1655-1662.

Litteratur
Charlotte Appel: Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark. København 2001.

Hans Henrik Appel: Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet. Odense 1999.

Ole Degn (red.): Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1651. København 1996.

Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682-1683. Esbjerg 1983.

Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde. København 1942.

Ruth Gunde Hansen og Inger Hartby (red.): Lyngby Kirkebog 1641-1699. Lyngby 1986.
Anders Matthisen Hjørring: Beleyrings-Dagverck, 1663. Det Kongelige Bibliotek: Gammel Kongelig Samling 2683-4.

Claes-Göran Isacson: Karl X Gustavs krig. Falun 2002.

Henrik Larsen: "Landsbyerne under København i Fortiden", i Historiske Meddelelser om København, 2. rk., 2. bd.

Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800. Odense 1978.

Ditlev Tamm og Jens Chr. V. Johansen: "Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800", i Fortid og Nutid 1992.

Af Johnny Wøllekær

Ulven kommer

Ulven er kommet til Danmark – igen. Den sidste ulv blev ellers skudt i begyndelsen af 1800-tallet, nærmere bestemt ved Estvadgård nær Skive i 1813. I bogen *Estvad og Rønbjerg sogne* kan man læse, at folkene på Estvadgård i juni 1813 hørte en følhoppe, der stod tøjret på engen, vrinske i vilden skyld. På engen fandt man føllet liggende dræbt. Føllet blev slæbt op til gården, hvor skytten blev sat til at våge over det i tilfælde af, at ulven kom tilbage. Der gik fem nætter, hvor intet skete, men den sjette nat kom ulven. Skytten skød og ramte ulvens ene bagben, hvorefter det var nemt at følge blodsporet. Først forsøgte man at fange ulven levende, men den gjorde voldsom modstand, og til sidst blev den skudt. Den dræbte ulv blev bragt til Holstebro, hvor ejeren af Estvadgård fik udbetalt en belønning. I lang tid var folk på egnen hunderædde og havde altid ild eller raslede med jernkæder, når de kørte om natten.

Ulven var førhen meget udbredt i Danmark, men dens færden rundt i landskabet gik dårligt i spænd med landbrugets dyrehold, hvorfor den blev forsøgt udryddet. Ulven blev gennem århundreder set som menneskets fjende, og den fik skyld for ikke bare at forgribe sig på dyr, men også på mennesker – tænk bare på historien om Rødhætte og ulven.

Ulven er i det hele taget et meget myteomspundet rovdyr. Den er mest aktiv om natten, og i folkesagn og eventyr står ulven ofte i ledtog med mørkets kræfter. I den nordiske mytologi er det f.eks. Fenrisulven, der ved Ragnarok kæmper mod Odin.

Bare rygtet om ulvens komme spredte skræk og advarsel. Den russiske forfatter Fjodor Dostojevskij fortæller i sine erindringer om, hvordan han som ni-årig knægt gik ved sin fars gård og samlede bær. Pludselig hørte han midt i sommerdagens stilhed et angstfuldt skrig: "En ulv, en ulv"! Ude af sig selv af skræk styrtede han skrigende ud over markerne, indtil han til sidst løb på bonden Marei, der gik bag ploven. Han klamrede sig til Marei og blev ved med at råbe: "En ulv, ulven kommer". Men den gamle bonde bøjede sig over ham, klappede ham på hovedet og sagde: "Tys, tys, vær ikke bange, du lille, Kristus er med dig". Dostojevskij var dog stadig ude af sig selv, og derfor løftede den gamle bonde sin grove, snavsede pegefinger og slog korsets tegn for ham.

Ulven kommer - lad os slå korsets tegn!

